

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису

АРХАНГЕЛЬСЬКА АЛЛА МСТИСЛАВІВНА

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ
КОМПОНЕНТІВ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
/на матеріалі російської та української мов/

Спеціальність 10.02.01 - російська мова
10.02.02 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

00360430 (G)

Дисертація в рукописом

Робота виконана на кафедрі

державного університету ім. І. Я. Франка

Науковий керівник

- доктор філологічних наук,
професор Алексєєнко М. А.

Офіційні опоненти

- доктор філологічних наук,
професор Кочерган М. П.
- кандидат філологічних наук
Білоноженко В. М.

Провідна організація

- Волинський державний
університет ім. Л. Українки

Захист відбудеться "22" лютого 1995 року о 10 годині
на засіданні спеціалізованої ради по захисту докторських дисер-
тацій Д016.28.01 при Інституті мовознавства імені О. О. Потебні
НАН України /252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4/

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
мовознавства імені О. О. Потебні НАН України.

Автореферат розіслано "10" січня 1995 р.

Учений секретар

спеціалізованої ради,

доктор філологічних наук

Н. Г. Озерова

Серед актуальних проблем сучасної семасіології особливо увагу дослідників привертають питання семантичної системності фразеологічних засобів мови. Ця увага до проблем семантики, парадигматичних та синтагматичних зв'язків фразеологічних одиниць /Ф0/ та їх конструктивних елементів /компонентів/ зумовлена специфікою, структурно-семантичною складністю, комплікативністю, національною унікальністю Ф0.

Різні аспекти системних відношень компонентів Ф0 стали предметом аналізу у фразеологічних розвідках російських та українських мовознавців В.Л.Архангельського, В.П.Жукова, В.М.Мокиєнка, О.І.Молоткова, Р.М.Попова, Л.І.Ройзензона, Л.Г.Авксентьєва, М.Ф.Алефіренка, Н.Д.Бабич, Л.Г.Скрипник, В.Д.Ужченка та ін., однак вирішення цілого ряду проблем, пов'язаних з дослідженням семантики компонента Ф0, залишається актуальним як на матеріалі окремих мов, так і в зіставному аспекті.

Реферована дисертація присвячена дослідженню семантики компонентів Ф0, вивченню механізму взаємодії їх семантичного співрозміщення та фразеологічного значення у проекції на міжмовне зіставлення.

Мета роботи - визначити та описати специфіку системних семантичних відношень компонентів трьох структурно-семантичних типів Ф0 у російській та українській мовах. Поставлена мета визначає такі основні завдання: 1/ дослідити ступінь якісних трансформацій слівних параметрів компонентів ідіом, фразем та паремій і факторів, що їх зумовлюють; 2/ виявити узуальне і специфічне у системних відношеннях компонентів Ф0 номінативно-характерологічного та комплікативно-комунікативного типів у близькоспоріднених мовах; вивчити механізм взаємодії різних типів парадигматичних відношень на рівні компонентів Ф0; 3/ систематизувати факти діалінгвальної симетрії та асиметрії системних відно-

шень компонентів ф0; 4/ дослідити динамічний аспект семантики компонентів ф0 у російській та українській мовах.

У вирішенні поставлених завдань вихідними були:

- широкий підхід до розуміння об'єкту фразеології як найбільш прийнятний для вивчення системних відношень компонентів ф0 у близькоспоріднених мовах та їх специфіки;
- теза О.І.Смирницького про компонент як слово, специфічно вжито;
- диференційований підхід до фразеологічного фонду двох східнослов'янських мов з огляду на три структурно-семантичні типи ф0 /ідіоми, фраземи та паремії/ та два функціонально-семантичні типи ф0 /номінативно-характерологічні та комплікативно-комунікативні/;
- розуміння слівності компонентів ф0 як одного із проявів ізоморфізму лексичного та фразеологічного рівнів мови;
- розуміння фразеологічного значення як значення комбінаторного, оскільки воно по-різному детермінується семантичною взаємодією компонентів ф0.

Об'єктом дослідження стали компоненти ф0 сучасної російської та української мови у системі їх парадигматичних і синтагматичних зв'язків.

Матеріалом для дослідження послужили ф0 близькоспоріднених мов із синонімічними, гіпонімічними та антонімічними компонентами, зафіксовані у тлумачних словниках російської та української мови: Словнику сучасної російської мови у 17-ти томах, Словнику української мови у 11-ти томах, фразеологічному словнику української мови Г.М.Удовиченко, фразеологічному словнику української мови у 2-х книгах /за ред. Л.С.Паламарчука, фразеологічному словнику російської мови /за ред. О.І.Молоткова, у збірниках та словниках паремійних утворень російської та ук-

раїнської мов.

Комплексне дослідження фО та їх компонентів як об'єкту семасіології обумовило використання у дисертації методів міжрівневої лексико-фразеологічної аплікації, міжмовної та внутрішньомовної фразеологічної аплікації, компонентного аналізу і компонентного синтезу, порівняльно-типологічного, контрастивного та методу лінгвістичного опису.

Методологічною основою є принцип діалектики – принцип системності, що мотивує вивчення фразеології як динамічної системи семантично, формально й функціонально неоднорідних одиниць.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше простежується залежність ступеня якісних трансформацій компонентів фО від специфіки структурно-семантичного типу та функціональної ускладненості фразеологізму.

У роботі здійснено комплексне дослідження відношень семантичної подібності та протилежності компонентів фО, їх специфіки, описано механізм взаємодії різних типів парадигматичних відношень на рівні компонентів фО.

У дисертації вивчено та систематизовано у зіставному аспекті факти та чинники /лінгвістичні та екстралінгвістичні/ міжмовної симетрії й асиметрії системних відношень компонентів співвідносних фО. Шляхом зіставлення синхронічного та діахронічного аспектів семантики компонентів фО та їх етимонів у лексико-семантичних системах близькоспоріднених мов виявлено результати впливу різних семасіологічних процесів на їх парадигматичні й синтагматичні зв'язки.

Теоретичне і практичне значення роботи вбачається перш за все у запропонованій концепції комплексного вивчення мовної системи у плані взаємодії лексичного і фразеологічного рівнів. Крім того, дисертація поглиблює дані про специфіку семантики

компонента Φ_0 , сприяє вивченню глибинних семантичних структур компонентів Φ_0 різних типів.

Нові дані про вияви системних відношень компонентів Φ_0 та їх специфіку можуть використовуватися у дослідженнях при опрацюванні загальних питань теорії фразеології, у практиці перекладу на близькоспоріднену мову, у вузівських курсах лексикології та фразеології російської та української мов, зіставного мовознавства, у спецкурсах і спецсеминарах з контрастивної фразеології та практичної транслятології.

Проведені дослідження дозволяють винести на захист такі положення:

1. Компоненти трьох структурно-семантичних типів Φ_0 /ідіом, фразем та паремій/ - слова, специфічно вжиті. Ступінь якісних трансформацій компонентів обумовлюється комплікативністю фразеологічної одиниці.

2. Семантична структура компонентів фразеологізму та їх етимонів у лексико-семантичній системі відрізняються характером ієрархічної залежності сем.

3. Синонімічні, гіпонімічні та антонімічні компоненти Φ_0 семантично співвідносяться з елементами відповідних парадигм у лексико-семантичній системі. Разом з тим системні відношення компонентів, які ґрунтуються на семантичній подібності та протилежності мовних одиниць, мають специфіку, сутність якої складають 1/ своєрідність вияву узуальних і ситуативних системних відношень компонентів; 2/ особливий характер взаємодії різних лексико-семантичних категорій; 3/ специфічний вплив семасіологічних процесів на парадигматичні /у т.ч. і внутрішньо-парадигматичні/ та синтагматичні зв'язки, між якими існує взаємообумовленість каузального плану.

4. Смысловий взаємодії синонімічних, гіпонімічних та ан-

тонімічних компонентів $\Phi 0$ властиві значні прогнозувчі потенції стосовно загальної семантики фразеологізму. Ступінь передбаченості фразеологічного значення зумовлено лінгвістичними /у т.ч. внутрішньофразеологічними/ та екстралінгвістичними факторами.

5. Діалінгвальна фразеологічна симетрія як один із виявів генетичної та типологічної спільності мовних систем двох східнослов'янських мов зумовила значний ізоморфізм системних відношень компонентів $\Phi 0$.

Якісні та кількісні відмінності синонімічних, гіпонімічних та антонімічних опозитів, а також відсутність у складі співвідносних $\Phi 0$ парадигматично протиставлених корелятивів спричинилися семіологічно релевантними та ірелевантними факторами: специфікою семантичної структури одиниць спільного лексичного фонду; своєрідністю динамічного аспекту їх семантики; відмінностями у семантичній структурі співвідносних $\Phi 0$ російської та української мови. Ізоморфізм системних відношень компонентів $\Phi 0$ у двох східнослов'янських мовах - природний вияв національно-культурної специфіки.

6. Слівний статус компонента $\Phi 0$, наявність зовнішніх та внутрішніх системних відношень компонентів, специфіка фразеологічного значення і функціонування $\Phi 0$ визначають рівневий статус фразеологічної системи у мовній стратифікації.

Апробація роботи. Основні спостереження і результати дослідження викладено у наукових доповідях і повідомленнях на конференціях різного рангу /Львів, 1990-1994; Рівне, 1990-1994; Полтава, 1993; Івано-Франківськ, 1993/. Крім того, проблемні питання дисертації неодноразово обговорювалися на теоретичному семінарі аспірантів, докторантів та співшукачів і на засіданні кафедри російської мови Львівського держуніверситету.

Дисертація обговорена на розширеному засіданні кафедри ро-

сійської мови філологічного факультету Львівського держуніверситету за участю провідних спеціалістів кафедр української мови, загального та історичного мовознавства, а також на спільному засіданні Відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

Основні положення дослідження викладено у п'яти опублікованих та двох прийнятих до друку працях автора.

Структура і об'єм дисертації. Дисертація обсягом 210 сторінок машинописного тексту складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, новизна праці, визначається мета і завдання роботи, її теоретичне і практичне значення, характеризуються джерела і фактичний матеріал, викладаються методологічні основи і методи дослідження, формулюються положення, до виносяться на захист.

У першому розділі "Компонент 40 як об'єкт семасіології" вивчається питання про лінгвістичний статус компонента 40. Методом мікрівневої лексико-фразеологічної аплікації встановлюється ступінь якісних трансформацій слівних ознак компонентів 40 трьох структурно-семантичних типів. Сутність методу полягає у зіставленні та протиставленні компонента 40 його етимону у лексико-семантичній системі. Підсумковою є думка про те, що компонент 40 - не десемантизований елемент, а слово, що у різній мірі зберегло свої ознаки під впливом комплікативності ідіом, фразем та паремій.

Наявність спільних тенденцій, що виявляються шляхом зіставлення структурної ієрархії сем у семантичній структурі компонентів ідіом і фразем та їх етимонів у лексико-семантичній системі дає змогу протиставити їх пареміям, де у переважній більшості випадків уся семантична структура етимона компонента є базовою

для номінативно-похідного чи експресивно-похідного значення метафоричного або метонімічного характеру, що є значенням оказіональним. Ці аломорфні ознаки ідіом та фразем, з одного боку, та паремій, з іншого, що спричинилися комплікативністю $\Phi 0$, покладено у основу диференціації фразеологічного матеріалу на номінативно-характерологічні і комплікативно-комунікативні $\Phi 0$.

У цій частині роботи вивчається типологія системних лексико-семантичних відношень у проекції на логіко-семантичні відношення включення та пересічення, які утворюють структуру лексико-семантичної системи. З огляду на це визначається своєрідність лексико-семантичних категорій синонімії, гіпонімії, антонімії та їх взаємодія. При визначенні критеріїв синонімічності, гіпонімічності та антонімічності одиниць лексико-семантичної системи аналізуються релевантні та ірелевантні елементи їх денотативного і прагматичного значення.

Синтагматичні відношення лексичних одиниць вивчаються у проекції на їх парадигматичні характеристики, оскільки між парадигматикою і синтагматикою слова існує взаємообумовленість каузального плану.

Розділ 2. Системні відношення компонентів $\Phi 0$ номінативно-характерологічного типу.

Тут досліджуються системні відношення компонентів ідіом та фразем та їх специфіка.

Зіставлення системних відношень синонімічних компонентів $\Phi 0$ цього типу і їх етимонів у лексико-семантичній системі дає змогу констатувати наявність узуальних та ситуативних проявів системності синонімічних компонентів ідіом та фразем.

До узуальних виявів системних відношень синонімічних компонентів відносимо реальну можливість семантичної співвіднесеності компонентів ідіом та фразем з елементами семантичних та

стилістичних синонімічних парадигм як на внутрішньому рівні /в мире и согласии//у мирі і злагоді; есть/пожирать/ глазами// їсти/пожирати/ очима/, так і на зовнішньому рівні /встать на пути - встать на дороге// стати на шляху - стати на дорозі/.

Саме узуальні семантичні характеристики синонімів /наявність у їх семантичному об'ємі ідентифікуючих та диференціюючих елементів/ дозволяють виділити 2 групи $\Phi 0$, компоненти яких по-різному виявляють себе відносно спільного і відмінного у їх семантичній структурі внаслідок контактного семантичного співрозміщення.

Перша група $\Phi 0$ - з синонімічними компонентами інтегруючого типу. Взаємодія компонентів таких $\Phi 0$ породжує семантичну надлишковість і, як результат, - актуалізацію та підсилення певних характеристик, якостей, дій і т.ін. /стыд и срам//стид і сором; на волосок от смерти/гибели//на волосині від смері/загину/. Другу групу $\Phi 0$ - з синонімічними компонентами диференціюючого типу - складають ідіоми, у яких семантична взаємодія компонентів інтенсифікує вияви відмінного у їх семантиці /вкось и вкривь//косо і криво; честь и хвала//честь і шана/.

Ситуативні синонімічні відношення компонентів ідіом та фразем обумовлюються синонімічною ситуацією, сутність якої полягає у використанні існуючої у мовленні можливості по-різному назвати одне й те ж, яка спирається на синонімію як властивість мовної системи. Під впливом синонімічної ситуації 1/ у синонімічні відношення включаються не тільки повнозначні, а й службові слова /охи да ахи//охи та ахи/; 2/ як синонімічні кваліфікуються "позасистемні" значення компонентів /худой взгляд - косої взгляд "недоброжелательно-подозрительный взгляд"//косо дивитися - зисом дивитися "дивитися неприязно, недоброзичливо, вороже"/; 3/ нейтралізуються семантичні відмінності не синоні-

мічних у лексико-семантичній системі компонентів $\Phi 0$ під впливом семантики фразеологізму /вокруг да около// коло та навколо ; на краю могили/гроба//на краю могили/домовини/; 4/ здійснюється взаємодія різних лексико-семантичних категорій по лінії синонімічних компонентів ідіом та фразем: у ролі варіантних компонентів виступають різні ЛСВ багатозначного слова /земля/почва/ уходить из-под ног//земля/грунт/ тікає з-під ніг/, синонімічні опозити виступають у ролі антонімів /из огня да в полямя//з вогню та в полум'я/, гіпонімічні відмінності постають як несуттєві під впливом синонімічної ситуації у $\Phi 0$ на устах - на языке//на устах - на язиці. Одним із специфічних проявів синонімічної взаємодії компонентів $\Phi 0$ є явище смислової конфронтації семантичного результату $\Phi 0$ і лексичних значень компонентів, трансформація оцінних характеристик яких призвела до цього результату /сказать пару теплых/нежных/ слов//сказати кілька теплих слів "сказати до-небудь різке, неприємне"/.

Зіставлення синхронічного та діяхронічного аспекту семантики компонентів-ситуативних синонімів дає підстави для теоретичних висновків стосовно впливу різних семасіологічних процесів на системні характеристики компонентів.

Застосування методу зіставлення гіпонімічних компонентів $\Phi 0$ номінативно-характерологічного типу з елементами відповідних парадигм у лексико-семантичній системі дозволяє зробити висновок про те, що гіперо-гіпонімічні та гіпо-гіпонімічні компоненти $\Phi 0$ і їх етимони у системі співвідносяться із складниками класів різної внутрішньої структури, які репрезентують відповідно логіко-семантичні відношення включення та пересічення /пересчитать кости/ребра//полічити кости/ребра/; ни сват ни брат//ці сват ні брат/.

Дослідження семантичної взаємодії гіпонімічних компонентів на зовнішньому рівні проводилося на матеріалі синонімічних $\Phi 0$, оскільки реалізація родо-видових відношень засобами фразеології є нетиповою: $\Phi 0$ як знаки вторинної номінації не пристосовані для реалізації функцій гіпероніма, який містить гіперсему у чистому вигляді.

Вивчення семантичної взаємодії гіперо-гіпонімічних компонентів у межах $\Phi 0$ дозволяє з'ясувати закономірність порушення "субординаційної підпорядкованості" гіпоніма гіпероніму, а, отже, набуття опозитами можливості двосторонньої імплікації на відміну від їх етимонів. Під впливом такої семантичної взаємодії гіперонім і гіпонім стають взаємозамінними і призводять до виникнення кількох рівноправних варіантів однієї $\Phi 0$ /узяти на приціл/на мушку//взять на прицел/на мушку//.

Специфіку смислової взаємодії гіпо-гіпонімічних компонентів складають закономірності: 1/ відношення пересічення семантичних об'єктів співгіпонімів відкривають можливості для нівелювання відмінного та актуалізації спільного. Ця узуальна властивість гіпо-гіпонімів є поштовхом до нейтралізації семантичних відмінностей видових номінацій /медведь/слон/ на ухо наступил//ведмідь /слон/ на вухо наступив/; якщо у лексико-семантичній системі таке явище є нетиповим, то у межах $\Phi 0$ воно регулярне; 2/ еквівалентність гіпонімічних опозитів зумовлює не тільки інтеграцію, а й диференціацію семантичних ознак на внутрішньому рівні у межах $\Phi 0$, де вони, доповнюючи один одного, сприяють формуванню семантики граничності вияву певної ознаки, дії, стану /в хвост и в гриву//в хвіст і в гриву "на повну силу, дуже сильно"/, семантики невизначеності /ни пава ни ворона//ні пава ні ворона "про людину, яка за своїми поглядами відійшла від одних людей і не приєдналася до інших"/, а також здатні диференціюва-

ти відмінності до рівня протиставленості /ни дна ни покрывки// ні дна ні покрывки/, яка є проміжним етапом формування семантики $\zeta 0$ /"побажання невдачі, незгод кому-небудь"/; 3/ на зовнішньому рівні семантична взаємодія гіпо-гіпонімічних компонентів призводить як до інтеграції семантичних ознак співгіпонімів /ни на грош - ни на алтын - ни на копейку - ни на полушку// ні на гріш - ні на алтин - ні на шаг - ні на шеляг "нічого"/, так і до диференціації до рівня протиставленості /поворачиваться лицом - поворачиваться спиной// повертатися лицом/обличчям/ - повертатися плечима/спиной/ "виявляти зацікавленість, співчуття" - "виявляти зневагу, байдужість"/.

Таким чином, специфіка вияву гіпонімічних відношень компонентів $\zeta 0$ номінативно-характерологічного типу зумовлена узуальними семантичними ознаками гіперо-гіпонімів та гіпо-гіпонімів.

Узуальні прояви відношень протиставленості компонентів ідіом та фразем вивчалися на внутрішньому та зовнішньому рівнях у проекції на семантичну співвіднесеність компонентів з елементами антонімічних опозицій, до виявляють контрарну /от начала до конца//від початку до кінця/, комплементарну /одержать победу - потерпеть поражение//взяти гору - зазнати поразки/ та векторну /ни вперед ни назад//ні вперед ні назад/ протилежності, та антонімо-синонімічних опозицій /не робкого десятка - не храброго десятка//не полохливого десятка - не хороброго десятка/.

Враховуючи специфіку вияву відношень протилежності компонентів $\zeta 0$, пропонуємо поділ фразеологічних одиниць з антонімічними компонентами на $\zeta 0$, антонімічність компонентів котрих базується на антитезі /експліцитна антонімія/ та $\zeta 0$, у основі антонімічності компонентів яких лежить алогізм /імпліцитна антонімія/.

До своєрідних виявів системності антонімічних компонентів, що базуються на антитезі, відносимо:

- 1/ фразеологічну активність службових слів, які безпосередньо впливають на формування семантики $\Phi 0$ /із уст в уста//із вуст в уста "від однієї людини до другої /передавати/";
- 2/ специфічну взаємодію на внутрішньому рівні семантики повнозначних і службових слів, яка зумовлює формування семантики одночасності дій, ознак, явид /смах и слезы//сміх і сльози "одночасно смішно і сумно, трагікомічно"; глобальної семантики /зведення до спільного семантичного цілого/ /от начала до конца// від початку до кінця "все, повністю"/; семантики заперечення /ни днем ни ночью//ні вдень ні вночі "ніколи"/; проміжного змісту, коли "бб" ем результату знаходиться між крайніми точками антонімічного протиставлення /ни холодно ни жарко// ні холодно ні жарко "нічого певного; ні те ні се"/;
- 3/ антонімію "позасистемних значень" компонентів, яка підтримується семантичними характеристиками антонімічних прийменників /с больной головы на здоровую//з хворої голови на здорову "перекладати вину з винного на невинного";
- 4/ результати впливу антонімічної ситуації: вживання у межах $\Phi 0$ антонімо-синонімічних опозитів у ролі антонімів /стар и млад// старе і мале/; поява у не антонімічних у системі лексичних одиниць протилежного узагальненого значення /слон и моська //слон і моська/; випадки протиставлення, але не антонімічності компонентів $\Phi 0$ /не в службу, а в дружбу//не з неволі, а з приязні/.

На зовнішньому рівні специфічні вияви системності антонімічних компонентів стосуються:

- 1/ своєрідного впливу частки НЕ на семантику $\Phi 0$ у близькоспоріднених мовах /по силам - не по силам//під силу - не під силу "можливо, легко" - "зовсім неможливо, важко"; от большого ума -

не от большого ума//з великого розуму – з дурного розуму
"по дурості"/;

2/ специфічного вияву антонімічності слів у системі та її трансформації на рівні компонентів $\Phi 0$ /тяжелая рука//важка рука "про дуку людину, удар якої визначається великою фізичною силою" – легкая рука//легка рука "про вдале починання"/.

До специфічних проявів семантичних відношень протилежності відносимо і взаємодій компонентів $\Phi 0$ оксюморонного типу, які суміщують у собі антитезу і алогізм: включаючи експліцитно виражене протиставлення, компоненти поєднуються всупереч закону семантичної сполучуваності /белая ворона//біла ворона/.

$\Phi 0$, у основі яких лежить алогізм, ґрунтуються на поєднанні логічно несумісних понять, протиставленість яких не експлікується ні узуально, ні ситуативно. Це утворені всупереч закону семантичної сполучуваності лексичних одиниць фразеологізми типу грім среди ясного неба//грім серед ясного неба; ломиться в откритую дверь//добуватися у відчинені двері.

Методом порівняльного аналізу узуальних та ситуативних виявів системності компонентів, поєднаних відношеннями семантичної подібності та протилежності, у проєкції на міжмовне фразеологічне зіставлення підсумовується спільне та відмінне у системних характеристиках компонентів ідіом та фразем, визначаються чинники діалінгвальної симетрії та асиметрії.

У третьому розділі "Системні відношення компонентів комплікативно-комунікативних $\Phi 0$ " досліджується своєрідність вияву слівних ознак компонентів паремій та їх взаємодія з фразеологічним значенням.

У роботі зазначається, що семантичній співвіднесеності компонентів образних та безобразних паремій з їх етимонами властива певна специфіка, зумовлена комплікативністю $\Phi 0$ цього типу. Якщо

компоненти безобразних паремій /таких, які узагальнюють за змістом/ безпосередньо співвідносяться із семантикою етимонів, то в образних фразі цього типу така співвіднесеність опосередкована оказіональним номінативно-похідним чи експресивно-похідним значенням метафоричного або метонімічного типу, до них наділяється компонент-слово під впливом узагальнено-метафоричного значення паремії, яка узагальнює за функцією /Не спрашивай старого, спрашивай бывалого//Не питай старого, питай бувалого; Покорную /повинную/ голову меч не сечет//Покірної/повинної/ голови й меч не йме /не бере/.

З огляду на синонімічні відношення компонентів паремій у близькоспоріднених мовах визначаються узуальні та ситуативні факти їх вияву. Виходячи із специфіки семантичних ознак синонімів у системі, пропонується поділ паремій з синонімічними компонентами на фразі з синонімічними компонентами інтегруючого /Напоролся плут на мошенника//Наскочив чорт на біса/ та диференціюючого типу /Дружба да братство дороже всякого богатства//Дружба та братство краде за богатство/.

Дослідження впливу синонімічної ситуації, зумовленої алегоричною семантикою паремії, на системні характеристики компонентів дозволило виявити факти та чинники синонімічної взаємодії у межах фразі не синонімічних у системі лексичних одиниць /Беда/напраслина/ не по лесу ходит, а по людям//Лихо/хвороба/ не по лісі ходить, а по людях/, у тому числі і службових слів /Авось да небось доводят до того, что хоть брось/.

З'ясування наслідків дії різних семасіологічних процесів та їх впливу на семантичну структуру лексичних одиниць спільного словникового фонду дало змогу визначити відмінності діахронічного аспекту семантики компонентів співвідносних фразі. Вивчення механізму взаємодії різних лексико-семантичних категорій на рівні компонентів паремій свідчить

про те, що така взаємодія викликана переважно узуальними семантичними характеристиками лексичних одиниць, до виступають у межах $\Phi 0$ як синоніми.

Вивчення гіпонімічних відношень компонентів паремій та їх специфіки проводилося з урахуванням функціонально-семантичної ускладненості $\Phi 0$ цього типу. У переважній більшості такі $\Phi 0$ образні, отже, загальна конкретна семантика гіперо-гіпонімів та гіпо-гіпонімів у ролі компонентів $\Phi 0$ суперечить узагальнено-метафоричному значенню паремії. Саме така невідповідність дає змогу з'ясувати механізм формування на базі первинних денотатів номінативно-похідних або експресивно-похідних значень метафоричного чи метонімічного типу, специфічних для компонентів паремій, визначити співвідношення лінгвістичних та екстралінгвістичних їх чинників /Копейками рубль крепко//Осьмак копи береже; Вороне соколом не бывать//Сова хоч би літала попід небеса, то все соколом не буде, Сова не приведе сокола/.

Об'єктом дослідження стали і результати семантичної взаємодії соматичних компонентів та їх алегоричного значення у складі паремій.

Вивчено у дисертаційній роботі факти впливу семантичної взаємодії гіпонімічних компонентів на фразеологічне значення.

Зіставлення відношень протилежності компонентів ідіом /фразем/ та паремій дозволило дійти висновку, що їх узуальним виявам властива значна ізоморфність. Компоненти паремій також проєкуються на всі різновиди антонімії у системі /контрарну, комплементарну і векторну/ та елементи антонімо-синонімічних опозицій. Паремії з антонімічними компонентами також поділяються у дослідженні на $\Phi 0$, у основі антонімічності компонентів яких лежить антитеза, і $\Phi 0$, антонімія компонентів яких базується на алогізмі.

Однак з'ясування механізму протиставлення компонентів іді-

ом і фразем у порівнянні з пареміями дало змогу визначити їх принципові відмінності. Компоненти $\Phi 0$ номінативно-характерологічного типу включаються у відношення протиставленості на підставі певних сем денотативного або прагматичного значення /реальних чи потенційних/, актуалізованих під впливом фразеологічного контексту /как мед – как польнь//як мед – як полин/. Компоненти паремій протиставляються на рівні оказіональних значень, властивих компонентам $\Phi 0$ цього типу /Один ура кричит, другой караул//Один плаче, другой скаче/.

Набуття ознак антонімічності компонентами, які співвідносяться з одиницями конкретної лексики, супроводжується виникненням у них узагальненого значення, однак його механізм у ідіомах /фразамах/ та пареміях суттєво відрізняється. Про це свідчить зіставлення семантичних ознак компонентів у складі двох функціонально-семантичних типів $\Phi 0$ /до сьедьмого пота//до сьомого поту "до крайньої втоми"; Один с сошкой, а семеро с ложкой//Олин із сошкою, а семеро з ложкою "працює олин, а годуються його працею багато хто".

Дослідження механізму формування узагальнених значень антонімічних компонентів свідчить, що такі значення можуть ґрунтуватися на узуальних семантичних характеристиках /кількісних, метричних, параметричних та ін./ компонентів співвідносних $\Phi 0$ /В чужом глазу сучок видит, а в своем бревна не замечает//У чужому оці й порохину бачить, а в своем пенька не помічає, Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом/. У ряді випадків такі значення мають екстралінгвістичну основу /релігію, міфологію, фольклор, символіку/: Полубится сатана пуде ясна сокола//Полубиться сатана краще за ясна сокола, Кому – як мара, Йому – як зоря, або спираються на прагматичну протиставленість компонентів, у системі не антонімічних /Речи, как мед, дела, как по-

льнь//Речі, як мед, діла, як полин/

Здійснене дослідження дозволяє констатувати високий ступінь ізоморфізму означаючого і означуваного паремій з антонімічними компонентами /як узуальними, так і ситуативними/, який пояснюється специфікою антонімів як полярних виявів однієї сутності, які при семантичному співрозміщенні максимально підсилюють протилежність своїх значень.

Об'єктивний аналіз фразеологічного матеріалу російської та української мов у проєкції на міжмовне зіставлення системних відношень компонентів та їх специфіки дає підстави для таких узагальнень.

Системні зв'язки, які ґрунтуються на семантичній подібності та протилежності /синонімічні, гіпонімічні, антонімічні/ мають у близькоспоріднених мовах спільну логіко-семантичну основу. Генетична та типологічна близькість мовних систем, спільність мислення та вербалізації об'єктивної дійсності, культурних, історичних, ареальних та ін. факторів спричинилися до того, що загальний механізм взаємодії компонентів до як синонімічних, гіпонімічних, антонімічних опозитів симетричний у мовах, що зіставляються.

Той факт, що одиниці фразеологічної системи і їх компоненти у більшій мірі, ніж одиниці будь-якого іншого рівня, наділені національним колоритом, спричинився до міжмовної асиметрії системних відношень компонентів, які відображають характерні риси етнокультурного обличчя народів-носіїв мов.

Відмінне у вияві синонімічних, гіпонімічних та антонімічних відношень компонентів співвідносних до стосується конкретної реалізації компонентами цих системних зв'язків.

У межах фразеологічних тотожностей відмінності системних відношень компонентів до мови української з специфікою

системних опозитів у межах ідентичних лексико-семантичних парадигм /як у $\Phi 0$ переливать из пустого в порожнее//переливати із пустого в порожне, де компоненти-синоніми пустой, порожний та пустий, порожній розрізняються лише стилістично маркованим відношенням до дійсності/.

У складі фразеологічних еквівалентів відмінності системних зв'язків компонентів виявляються у розбіжностях якісних та кількісних властивостей варіантних рядів компонентів, які обумовлюються 1/ генетичною різноманітністю лексичних компонентів /кромешный ад/тьма, мрак//кромішнє пекло/, 2/ відмінностями компонентів денотативного і прагматичного значення одиниць спільного словникового фонду /остер на язык/слово// гострий на язык/слово, речі/, 3/ динамічним аспектом семантики компонентів /нечиста сила /дідько, гаспид, лихий/ приніс/принесла// нечистая сила /черт, дьявол, леший/ принес /принесла/, 4/ двостороннім процесом запозичення $\Phi 0$, які включають у ролі варіантних національно марковані компоненти /моя хата/изба/ с краю// моя хата скраю/.

Наявність у складі таких міжмовних фразеологічних відповідників лексичних еквівалентів, до виникли унаслідок певних фонетичних, словотвірних, граматичних та семантичних процесів, є чинником асиметрії внутрішньопарадигматичних системних характеристик компонентів /так, відмінності темпоральних ознак компонентів пора, время// пора, час у складі $\Phi 0$ до поры по времени// до пори до часу призводять до того, до у російській мові іліома кваліфікована нами як $\Phi 0$ із синонімічними компонентами диференціуючого типу, а в українській мові - як $\Phi 0$ із синонімічними компонентами інтегруючого типу і т.ін./

Розбіжності внутрішньої форми як компонента семантичної структури фразеологічних аналогів можуть породжувати 1/ наявність/відсутність парадигматично протиставлених корелятивів у ме-

жах фразеологічних відповідників /Наше счастье – дождь да ненастье//До нашого берега до не пристане – як не кізяк, то тріска/, 2/ збереження загальних семантичних зв'язків /синонімічних, гіпонімічних, антонімічних/ при різному лексичному наповненні компонентів /Чужая беда смех, своя беда – грех//Чуже лихо за ласоді, своє за хрін/, 3/ наявність відношень семантичної подібності та протилежності при невідповідності їх типів /у т.ч. і функціональних/: синонімічні-гіпонімічні; синонімічні інтегруючого типу – синонімічні диференціюючого типу; гіперо-гіпонімічні – гіпо-гіпонімічні; антонімічні – антонімо-синонімічні; узуальні – ситуативні /Напоролся плут на мошенника//Наскочив чорт на біса/, 4/ відмінності у механізмі включення компонентів у системні зв'язки / в одній із мов вихідними є семи денотативного значення компонентів, у іншій – семи прагматичного значення; в одній з мов узагальнені значення компонентів мають лінгвістичну базу, у другій – екстралінгвістичну /За двумя зайцами погонишься – ни одного не поймаешь//Цурався сіряка, а тепер онучі радий/.

Слід зазначити, що між збігом внутрішньої форми, образності і системних відношень компонентів співвідносних фразеологічним значенням прямої залежності немає /рос. близкий свет – неблизкий свет мають значення "далеко", укр. близький світ – не близький світ мають антонімічні значення "близько" – "далеко"/; фразеологічний зв'язок різної семантики є паремія На битой дороге трава не растет// На битій дорозі трава не росте та ін./. Такі факти свідчать про відносно незалежне виникнення фразеологічних паралелей під впливом лінгвістичних та нелінгвістичних універсалій у близькоспоріднених мовах.

У заклучній частині роботи подаються основні висновки та узагальнення.

I. Сутність специфіки вживання слова у ролі конструктив-

ного елемента $\Phi 0$ складає різний ступінь якісних трансформацій слівних ознак компонентів ідіом, фразем та паремій. Ці трансформації визначаються різною семантичною і функціональною ускладненістю ідіом та фразем, з одного боку, та паремій, з іншого.

2. У основі семантичних трансформацій компонентів $\Phi 0$ номінативно-характерологічного типу лежить перерозподіл рангових позицій та зміна значимості сем семантичної структури компонентів. У семантичну взаємодію компоненти ідіом та фразем включаються на підставі актуалізованих основних/неосновних, реальних/потенційних сем їх денотативного значення /у поодиноких випадках – прагматичного/. Семантичні трансформації компонентів комплікативно-комунікативних $\Phi 0$ базуються переважно на усій семантичній структурі компонентів, яка стає вихідною для оказіонального номінативно-похідного чи експресивно – похідного значення метафоричного або метонімічного типу, що є специфічним для компонентів паремій.

3. Синонімічні, антонімічні та гіпонімічні системні відношення компонентів виявляються одночасно у двох площинах – узуальній та ситуативній з перевагою останньої, що обумовлено лінгвістичним статусом компонента $\Phi 0$.

4. Системні семантичні відношення компонентів $\Phi 0$ номінативно-характерологічного і комплікативно-комунікативного типів значною мірою ізоморфні. Це пояснюється їх спільними категоріальними властивостями як одиниць фразеологічної системи. Внутрішньофразеологічні чинники аломорфних виявів – різна функціональна ускладненість ідіом /фразем/ та паремій.

5. Вивчення семантичної взаємодії синонімічних, гіпонімічних та антонімічних компонентів $\Phi 0$ у проєкції на фразеологічне значення свідчить про регулярність тих чи інших елементів значення у $\Phi 0$ з лексичними компонентами, які зв'язані відношеннями семантичної подібності або протилежності. На передбачуваність се-

мантики $\Phi 0$ впливають лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники. Як лінгвістичні кваліфікуємо актуалізацію сем /семем/ компонентів внаслідок їх співрозміщення з семантично близькими чи протилежними лексичними одиницями, яке виконує у такому випадку роль діагностичного контексту. Як екстралінгвістичні чинники розглядаємо відображення у мінімальному внутрішньофразеологічному контексті усталених системних відношень, які у етнолінгвістичній свідомості народів отримали статус символів це на дофразеологічному рівні, народних уявлень, пов'язаних із певними денотатами.

6. Системні відношення компонентів $\Phi 0$ виявляють пряму залежність від динамічного аспекту семантики їх етимонів. Семантичне зміщення у напрямку переосмислення, розширення, звуження семантики слова обумовлює 1/ руйнування узуальних семантичних зв'язків; 2/ включення у системні відношення одиниць, які раніше не були парадигматично протиставленими; 3/ зміни на міжпарадигматичному рівні /трансформації семіологічно релевантного категоріального статусу слів/. На внутрішньопарадигматичному рівні результати дії семасіологічних процесів можуть стимулювати перерозподіл логіко-семантичних відношень, збільшення можливостей елементів певної лексико-семантичної парадигми стосовно семантичної взаємодії.

7. Результати вивчення системних відношень та їх специфіки у проєкції на міжмовне зіставлення свідчать про те, що кожна з двох східнослов'янських мов є національно-унікальною, що етнолінгвістичній свідомості народів-носіїв мов властива специфіка, обумовлена національною ментальністю. Контрастивний аналіз спільного та відмінного у системних виявах компонентів $\Phi 0$ висвітлює ряд ізоморфних та аломорфних фактів, які є відображеннями спільного та відмінного у мовних системах російського та українського народів.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

1. К вопросу о характере компонентов фразеологических единиц в современном русском языке //Единицы русского языка: структура, семантика, функция. Тула, 1991, с.91-95.

2. О словной природе компонентов фразеологических единиц в современном русском языке //Тезисы докл. регион. научн. конф. "Профессор Е.В.Кротевиц и современное языкознание /К 90-летию со дня рождения/". Львов, 1991, с.50-52.

3. Специфика внутрисистемных семантических отношений компонентов фразеологических единиц в русском и украинском языке //Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания /Материалы докладов I Ганичевских чтений/. В 2 т. Полтава, 1993. Т. I, с.23-24.

4. До питання про лексико-семантичну категорію гіпонімії //Тези доп. наук. конф. "Семантика мови і текст". Івано-Франківськ, 1993, с.44-46.

5. Специфика системных отношений компонентов фразеологических единиц /на материале русского языка/ //Вісник Львівського університету, серія філологічна. №24, 1993, с.92-99.

Архангельская А.М. Системные отношения компонентов фразеологических единиц /на материале русского и украинского языков/.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальностям 10.01.02 - русский язык и 10.02.02 - украинский язык, Институт языкознания им.А.А.Потебни НАН Украины, Киев, 1994.

Защитається рукопись дисертації /210 с. машинописи/. В роботі досліджувалась семантика фразеологических единиц и их компо-

ментов в русском и украинском языках, системные синонимичные, гипонимичные и антонимичные отношения компонентов фразеологизмов и их специфика. Установлена зависимость между системными отношениями компонентов и динамичным аспектом их семантики.

Archangelskaya A.M. System relations of phraseological units /on the base of Russian and Ukrainian/.

Dissertation for the degree Candidate of Sciences, Linguistics, Speciality 10.02.01 – Russian language, 10.02.02 Ukrainian language.

National Academy of Sciences O.Potybnya Institute of Linguistics, Kyiv, 1994.

The present dissertation comprising 210 typewritten pages investigates semantic of the phraseological units and their components in Russian and Ukrainian symantical, synonymic, hyponimic antonomic connections of the phraseological components. It is established the dependence between the system relations of the components and semantics' dynamic aspect.

Ключові слова: семантика, компонент фразеологічної одиниці, семантична трансформація, семантичне співрозміщення, системні відношення.

Ав 31.705

Підписано до друку 28. XII. 94.
Формат 60x84 0 I/16 Обсяг 1.1 др. арк.
Замовлення 392 Тираж 100 примірн.

Рідне, ПІВГ, Соберна, ІІ